
Sémiotika

Jiří Černý, Jan Holeš

Motivovanost jazykového znaku

Obsah kapitoly

- 3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku
- 3.2 Zvuková motivovanost
- 3.3 Morfematická motivovanost
- 3.4 Sémantická motivovanost
- 3.5 Změny motivovanosti

3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku

Saussure (s. 98, 99) považoval arbitrárnost znaku za jeden ze dvou základních principů jazyka a toto pojetí v jazykovědě převládlo (2.1.3). Za současného stavu poznání jazyka můžeme tvrdit, že jazykové znaky jsou arbitrární. To však neznamená, že jejich struktura je pokaždé naprosto neprůzračná a že nejsou elementy, díky kterým můžeme přesto slovu nebo jeho části porozumět, aniž bychom je předem znali. Zde však mluvíme o tzv. motivovanosti slova (srov. Holeš, 2000).

Motivovanost není opakem arbitrárnosti nebo konvenčnosti, jak se často traduje i v odborné literatuře. Motivovanost je souhrn všech faktorů, díky nimž není struktura slova nahodilá.

Je možné rozlišit několik druhů motivovanosti. Slova *tik tak* nebo *kukačka* jsou motivovaná zvukově, protože se jimi imituje zvuk hodin nebo ptáka, a tuto motivovanost nazýváme zvukovou. Jsou to podle Peirce znaky ikonické. Stavba slova *vyšetřovatel* také není libovolná, protože nacházíme na jedné straně sloveso *vyšetřovat* a na straně druhé příponu *-tel*, jíž tvoříme jména konatelů, jako ve slovech *chovatel*, *podnikatel*, *doručovatel*, *spisovatel*, *sběratel* apod. Všechna tato slova jsou samozřejmě arbitrární, jednoduše proto, že to jsou znaky systému, který nazýváme jazyk. Nelze ale tvrdit, že jejich tvar je libovolný nebo nahodilý. Tuto motivovanost nazýváme morfematičnou. Pro Peirce jsou tato slova symboly.

Konečně můžeme rozlišit jiný druh motivovanosti, a to motivovanost sémantickou. Slovo *koruna* ve významu „mince“ a pak „měnová jednotka“ je motivováno historicky faktem, že na starých mincích byla vyobrazena panovnícká koruna. Věcná souvislost poskytuje spojení mezi označovaným a označujícím, a jde tedy o metonymii (2.3.2). Význam slova *myš* „ovládací prvek počítače“ je založen na tvarové podobnosti tohoto zařízení a skutečné myši (barva, tvar, ocas = kabel), a jde tedy o metaforu. Skutečnost, že původ slova *koruna* nebo *myš* je běžnému mluvčímu neznámý, je věc jiná. Pro Peirce by to byly znaky ikonické.

3.2 Zvuková motivovanost

3.2.1 Zvukomalebná slova

Podívejme se napřed na první ze tří výše uvedených druhů motivovanosti. Budeme mít co do činění především se dvěma skupinami slov, jimž se říká slova zvukomalebná a expresivní. Někdy nebývá jasné, co se kterým pojmem myslí. Podle Ullmanna (1952, s. 104–115) budeme za slova zvukomalebná, *onomatopoeia*, považovat ta, jejichž hodnota je dána přímou nápodobou mimojazykové skutečnosti. Půjde o slova jako *žbluňk*, *prásk*, *bum*, *bác*, *křáp*, *plesk* apod. Slovo *onomatopoeia* pochází z řeckého *onoma poiein* – „tvoření jména“ a napovídá, že se jedná o jeden ze zdrojů nových slov v jazyce. Některé teorie dokonce tvrdí, že celý jazyk vznikl tak, že člověk napodoboval zvuky, které ho obklopovaly – hlasy zvířat, zvuky přírody. Taková teorie se nazývá onomatopoeická, angl. *bow-wow theory*. Zmínili jsme se o ní v souvislosti s Platonovým dialogem *Kratylos* (obr. 4).

O roli a množství zvukomalebných slov v jazyce se často a dlouze diskutovalo. Proti zastáncům onomatopoeických teorií vzniku jazyka tvrdí Saussure (s. 99), že se v jazyce jedná o jevy okrajové a neústrojné a že jejich počet je mnohem menší, než se zdá. Srovnávací jazykověda 19. století je jako výjimky vylučovala z běžného hláskoslovného vývoje jazyka. Počet zvukomalebných slov v jazyce je dosti obtížné odhadnout, protože procházejí vývojem jako ostatní

slova, a jakmile se do jazyka začlení, mohou svou motivovanost oslabit do té míry, že je již jako taková nevnímáme. Je ovšem nesporné, že některé méně konvenční formy jazyka, jako řeč malých dětí, nářečí, argot nebo jazyk poezie, zvukomalebnosti slov hojně využívají. V posledních letech se objevila řada nových zvukomalebných slov např. v jazyce komiksů, na kterých je někdy patrný i vliv angličtiny. Výsledný účinek je podtržen grafickými úpravami, jako je tvar a velikost písmen, tvar dialogových bublin atd.

Některá onomatopoeia označují určitý zvuk – *prásk* napodobuje ránu z pušky, *bum* výbuch, *žbluňk* pád předmětu do vody, jiná se metonymií používají jako podstatná jména označující předmět, který se s daným zvukem spojuje, např. *kukačka*, *hafan*. Mnohá z nich tvoří základ sloves, např. *špitat*, *mňoukat*, *vrkat*. V různých jazycích nabývají tytéž zvuky poněkud odlišných podob, i když pokaždé je snaha po nápodobě patrná. Srovnajme slovo *kukačka* v několika jazycích: slovensky *kukučka*, latinsky *cuculus*, řecky *kokkuks*, anglicky *cuckoo*, německy *Kuckuck*, maďarsky *kakuk*, finsky *käky*, francouzsky *coucou*, španělsky *cuco*, rumunsky *cuc*, provensálsky *coguol* atd. V tab. 2 uvádíme několik zvukomalebných slov v různých jazycích označujících zvuky zvířat, jim odpovídající slovesa a názvy zvířat (srov. Štěpán, 1980).

Tab. 2 Srovnání českých, německých, francouzských a anglických zvukomalebných slov

Citoslovce (čes./něm./fr./angl.)	Sloveso (čes./něm./fr./angl.)	Zvíře (čes./něm./fr./angl.)
<i>mée/mäh mäh/bê bê/meh meh</i>	<i>mečet/blöken/bêler/bleat</i>	<i>koza/Ziege/chèvre/goat</i>
<i>kvakva/quak quak/coa coa/croak croak</i>	<i>kvákat/quaken/coasser/quack</i>	<i>žába/Frosch/grenouille/Frog</i>
<i>kykyryký/kikeriki/cocorico/cock-a-doodle-doo</i>	<i>kokrhat/krähen/chanter/crow</i>	<i>kohout/Hahn/coq/cock</i>
<i>mňau/miau/miaoul miaow</i>	<i>mňoukat/miauen/miauler/miaow</i>	<i>kočka/Katze/chat/cat</i>
<i>haf haf/wau wau/ouah ouah/bow wow</i>	<i>štěkat/blaffen/aboyer/bark</i>	<i>pes/Hund/chien/dog</i>

3.2.2 Expresivní prvky v jazyce

Další velkou skupinou slov, o kterých se často hovoří v souvislosti se zvukovou motivovaností, jsou slova expresivní. V tomto případě se jedná o nápodobu nepřímou. Samohlásky a souhlásky různým způsobem působí na naše sluchové orgány a některé se zdají příhodné pro vyvolání jistých pocitů a abstraktních představ. Přejechod mezi slovy zvukomalebnými a expresivními je plynulý. Zkoumání tohoto druhu expresivity se těšilo velkému zájmu jazykovědců, psychologů, stylistů, básníků a literárních vědců. Významný raný církevní spisovatel, filozof a teolog svatý Augustin (1.2.1) tvrdil, že slova, která obsahují hlásku *v*, označují většinou něco mocného, velkého a silného (latinsky *venter* –

„břicho“, *vinum* – „vino“, *vulnus* – „zranění“, *vis* – „síla“ atd.). Zvláště spisovatelé a vůbec lidé s rozvinutým jazykovým citěním mají tendenci cítit za zvukovou podobou slova určitý význam.

Byla provedena řada zajímavých srovnání a statistických výpočtů. Významný jazykovedec maďarského původu Iván Fónagy provedl test, v němž se maďarští mluvčí vyjadřovali k představám, které v nich vyvolávají jednotlivé samohlásky. Například *i* bylo pro 94 % z nich „rychlejší“, pro 88 % „menší“, pro 83 % „hezčí“, pro 82 % „přátelštější“, zatímco *u* bylo pro 98 % „hrubější“, pro 97 % „temnější“ a pro 92 % „smutnější“.

Je třeba říct, že tyto úvahy zůstávají spíše intuitivní a subjektivní; výsledky zkoumání se ukázaly jako značně rozporuplné a k jednoznačným závěrům se nedošlo. Následující příklady bereme jako podklad pro úvahu a pro naše osobní srovnání.

Podle Grammonta rozlišujeme samohlásky jasné, které jsou artikulovány tak, že hřbet jazyka se blíží přední straně tvrdého patra, např. *i*, *e*. Z toho nejzavřenější a nejpřednější je hláska *i* (samohláska ostrá). Naproti tomu samohlásky, které se vyslovují tak, že hřbet jazyka se blíží zadní straně patra, jsou samohlásky tupé, z nichž kupř. *u* a *o* jsou samohlásky temné. Ostrá samohláska *i* se údajně vyskytuje ve slovech souvisejících se zvuky ostrými. Může vyjadřovat i materiální ostrost nějakého předmětu nebo ostrost morální či intelektuální. Srovnej české *píchat*, *pípat*, *pískat*, *típat*, *kníkat*, *švitořit*, *cvrlikat*, *skřípat*, *cinkat*, *špičatý*, *břitký*, *řízný*. V tab. 3 vidíme Grammontovy příklady dokazující údajnou expresivní hodnotu některých souhlásek ve francouzštině (srov. Grammont, 1933, s. 387–391; doplnili jsme je příklady českými).

Tab. 3 Expresivní charakter některých souhlásek

Souhláska	Význam	Francouzské příklady	České příklady
d, t, k, p	„praskání“	<i>tic-tac, cliquetis, claquet, cliquet, crépiter, pétiller, tinter, casser, toux</i>	<i>klapat, klepat, křupat, ťukat, tleskat, plácát, praskat, pukat</i>
m, n	„zvuky nosové“	<i>nasiller, mugir, marmotter, mumurer</i>	<i>mumlat, mručet</i>
l	„tekutost“, „plynutí“, „kluzkost“	<i>couler, laver, filer, glisser, glouglou, poli, lisse, colle, huile</i>	<i>plavat, plynout, klouzat, lepit, vlát, lit, klíh, olej, lepidlo</i>
r (+ české ř)	„skřípání“, „vrzání“ (v kombinaci se samohláskou ostrou); „praskání“ (v kombinaci se sam. tupou)	<i>grincer, cri-cri, crisser, cri, strident, stridulant, craquement, râclément, grondement, gratter, croquer, grogner, grommeler, écraser, broyer</i>	<i>skřípat, vrzat, křičet, praskat, křupat, chrápat, chroupat</i>
f, v, s, z	„vanutí“	<i>vent, souffler, siffler, zéphyr</i>	<i>vítr, vanout, foukat</i>
š, ž	„šeptání“	<i>chuchoter, gémir, geindre</i>	<i>šeptat, špitat, šuškat</i>

3.2.3 Zvukomalebnost a expresivita v poezii

Zvukomalebnost a expresivita jsou oblíbené nástroje zejména jazyka básnického a krásné literatury. Zvukomalebna slova hojně používal Karel Jaromír Erben, např. v básni *Zlatý kolovrat*:

*A před chalupou z koně hop!
A na chalupu klop, klop, klop!
„Hola hej! otevřete mi dvěře,
zbloudil jsem při lovení zvěře,
dejte vody pít!“*

Zvukomalebna expresivita je i v následujícím úseku básně *Vodník* téhož autora. Opakování hlásky *l* má evokovat zvuk tleskání:

*Vyvalily se vlny zdola,
roztáhly se v širá kola;
a na topole podle skal
zelený mužik zatleskal.*

Srovnejme Verlainovu báseň *Podzimní píseň*, v jejíž první sloce autor využívá hodnoty temné samohlásky *o* vyvolávající představu ponurosti, monotónnosti, těžkopádnosti, a několik jejích českých překladů. Všimněme si, že Holanův a Hrubínův překlad se o zachování těchto zvukových představ snaží stejnou samohláskou, zatímco v překladu Jaroslava Seiferta tato snaha chybí.

Tab. 4 Srovnání několika překladů Verlainovy básně *Podzimní píseň*

<i>Chanson d'automne</i> Paul Verlaine	<i>Píseň podzimní</i> Vladimír Holan	<i>Podzimní píseň</i> František Hrubín	<i>Podzimní píseň</i> Jaroslav Seifert
<i>Les sanglots longs Des violons De l'automne Blessent mon cœur D'une langueur Monotone.</i>	<i>Sám sklon a ston, svých viol tón podzim roní, a duši mou rve touhou mdlou monotónní.</i>	<i>Ó podzime, tak dlouze tvé housle lkají, mou duši tou hrou unylou utýrají.</i>	<i>Dlouhý ston táh na violách jeseně, podivný žal srdce mi jal znavené.</i>
<i>Tout suffocant Et blême, quand Sonne l'heure, Je me souviens Des jours anciens Et je pleure;</i>	<i>Skláním se níž a blednu, když chvíle zazní. Vzpomenuv dnů, propadlých snu, pláču v básni.</i>	<i>Dýchaje tíž, zesínám, když orloj slyším, vše je to tam, ten žal, co mám, neutiším.</i>	<i>Bledý jsem stál a vzpomínal, přešel čas, ted' v pláči sním, když uslyším hodin hlas.</i>
<i>Et je m'en vais Au vent mauvais Qui m'emporte Deçà, delà, Pareil à la Feuille morte.</i>	<i>A odcházím ve víchru zim, který svístem žene mne z chvíl, jako bych byl suchým listem.</i>	<i>I odcházím pověťřím zlým, jehož svístem jsem hnán sem a tam, jak byl bych sám suchým listem.</i>	<i>A kráčeł jsem ve větru zlém, jenž mě nes jak ze zahrad list, který zvad a pak zas kles.</i>

3.3 Morfematická motivovanost

Morfematická motivovanost znaku zahrnuje faktory, díky nimž umíme slovo rozložit a přiřadit k nějaké další slovní jednotce. Z hlediska morfologického se jedná především o problematiku odvozování a skládání slov.

3.3.1 Slova průzračná a neprůzračná

V sérii slov *město*, *městečko*, *městský*, *předměstí*, *náměstí* vidíme společný základ, ke kterému jsou připojeny různé předpony a přípony. Pokud rozumíme slovům *velký* a *město*, lehce pochopíme význam složeného podstatného jména *velkoměsto*. Taková slova jsou motivovaná a průzračná – mluvčí v nich dokáže rozpoznat jednu nebo více složek. Slova pro mluvčího nerozložitelná jsou z tohoto hlediska neprůzračná. Podle Mathesia by *sedadlo* a *sedátko* byly pojmenováními typu zařadujícího, protože cítíme jejich kmenovou příbuznost se slovesy *seděti* a *sedati*. Slova bez synchronně zjištělého kmenového příbuzenství s jinými členy slovní zásoby jsou slova izolovaná. *Židle* je slovo typu izolujícího, protože se necítí jeho příbuznost s žádným základním členem dnešní slovní zásoby. Pojmenování typu zařadujícího jsou tedy popisná, kdežto pojmenování typu izolujícího jsou značková. Jejich význam nelze z jejich jazykové podoby uhodnout (Mathesius, 1947).

3.3.2 Odvozování slov

Nemáme zde dostatek prostoru, abychom popisovali podrobnosti o odvozování slov (*derivaci*), které je zvláště v češtině velice rozvinuté a patří do oblasti morfologie, případně lexikologie. Schopnosti češtiny jsou v tomto ohledu rozsáhlé, přípony a předpony lze různě kombinovat a dosahovat tím nejrůznějších významových odstínů. Srovnajme, z kolika předpon a přípon se skládají údajně nejdelší česká trináctislabičná slova jako *nejneobhospodařovatelnějšími* nebo *nejnezprostředkovatelnějšími*.

Vynikajícím příkladem této dobře využitě možnosti češtiny jsou přídavná jména vyjadřující mocenství prvků. V chemickém názvosloví tato přídavná jména vyjadřují vzájemný poměr iontů v molekulách sloučeniny. Termíny se tvoří osmi příponami: *-ný*, *-(n)atý*, *-itý*, *-ičitý*, *-ečný* / *-ičný*, *-ový*, *-istý*, *-ičelý*, např. *chlorid sodný*, *oxid železnatý*. Přípona *-ný* vyjadřuje ve spojení *chlorid sodný* poměr jednoho atomu chlóru k jednomu atomu sodíku, přípona *-natý* vyjadřuje ve spojení *oxid železnatý* poměr jednoho dvojmocného iontu železa k jednomu dvojmocnému iontu kyslíku atd. Jde o zajímavý případ velice důmyslného a přesného umělého názvosloví. Přípony *-ný*, *-(n)atý*, *-itý*, *-ičný* a *-ový* jsou běžné i v neoborném jazyce, ale mají v něm jiný význam. Přípona *-istý* je mimo chemické názvosloví vzácná a má rovněž jiný význam. Přípony *-ičitý* a *-ičelý* byly vytvořeny uměle a v neoborném jazyce se vůbec nevyskytují.

Tab. 5 Odvozování českých podstatných jmen příponami

	Význam	Přípona	Příklady
osoby	„zaměstnaní“	domáci: <i>-ař</i> , <i>-ář</i> , <i>-íř</i> , <i>-ík</i> , <i>-ák</i> , <i>-tel</i> , <i>-č</i> , <i>-ec</i> , <i>-ce</i> , <i>-čí</i> , <i>-l</i> , <i>-oun</i>	<i>lékař</i> , <i>novinář</i> , <i>malíř</i> , <i>kameník</i> , <i>rolník</i> , <i>právník</i> , <i>voják</i> , <i>učitel</i> , <i>topič</i> , <i>sazeč</i> , <i>letec</i> , <i>soudce</i> , <i>rozhodčí</i> , <i>kutil</i> , <i>pěstoun</i>
		cizí: <i>-ant</i> (lat.), <i>-ent</i> (lat.), <i>-or</i> (lat.), <i>-ista</i> (lat.), <i>-ik</i> (lat., řec.), <i>-ér</i> (fr.), <i>-er</i> (angl.)	<i>komandant</i> , <i>asistent</i> , <i>kontrolor</i> , <i>komponista</i> , <i>metodik</i> , <i>režisér</i> , <i>dispečer</i>
	„obyvatel“	domáci: <i>-an</i> , <i>-ák</i> , <i>-ec</i>	<i>vesničan</i> , <i>Moravan</i> , <i>skalák</i> , <i>Hanák</i> , <i>cizinec</i> , <i>Albánc</i>
		cizí: <i>-án</i> (lat.), <i>-al</i> (pol.), <i>-at</i>	<i>indián</i> , <i>horal</i> , <i>Asiat</i>
„společenská příslušnost“	domáci: <i>-ec</i> , <i>-ovec</i> , <i>-ák</i> , <i>-ník</i> , <i>-ář</i>	<i>mičurinec</i> , <i>lumírovec</i> , <i>svazák</i> , <i>družstevník</i> , <i>odborář</i>	
	cizí: <i>-ista</i> (fr.), <i>-ita</i> (lat.)	<i>realista</i> , <i>marxista</i> , <i>adamita</i> , <i>jezuíta</i>	
„nositel vlastnosti“	domáci: <i>-ec</i> , <i>-ek</i> , <i>-ák</i> , <i>-ík</i> , <i>-ka</i> , <i>-ice</i> , <i>-och</i> , <i>-ouš</i> , <i>-oun</i> , <i>-án</i> , <i>-áč</i> , <i>-as</i> , <i>-oň</i> , <i>-ín</i>	<i>stařec</i> , <i>slepec</i> , <i>zajatec</i> , <i>snilek</i> , <i>dobrák</i> , <i>mładík</i> , <i>čermoch</i> , <i>divoch</i> , <i>starouš</i> , <i>hezoun</i> , <i>dlohán</i> , <i>zelenáč</i> , <i>klid'as</i> , <i>blboň</i> , <i>podivín</i>	
	cizí: <i>-át</i> (lat.)	<i>kandidát</i> , <i>adresát</i>	
věci	„nástroj“, „prostředek“	domáci: <i>-dlo</i> , <i>-tko</i> , <i>-č</i> , <i>-ák</i> , <i>-ka</i> , <i>-ník</i> , <i>-ík</i> , <i>-ivo</i> , <i>-le</i> , <i>-to</i> , <i>-iště</i>	<i>mýdlo</i> , <i>struhadlo</i> , <i>párátko</i> , <i>bič</i> , <i>padák</i> , <i>smeták</i> , <i>násadka</i> , <i>pilník</i> , <i>palivo</i> , <i>housle</i> , <i>dláto</i> , <i>bičičště</i>
		cizí: <i>-tor</i> (lat.), <i>-ér</i> (fr.), <i>-er</i> (angl.), <i>-ikum/-ivum</i> (lat.)	<i>televizor</i> , <i>kompresor</i> , <i>mixér</i> , <i>adaptér</i> , <i>buldozer</i> , <i>kontejner</i> , <i>narkotikum</i> , <i>sedativum</i>
	„místo“	domáci: <i>-na</i> , <i>-árna</i> , <i>-árna</i> , <i>-ovna</i> , <i>-iště</i> , <i>-isko</i> , <i>-ín</i> , <i>-inec</i> , <i>-ník</i> , <i>-nice</i> , <i>-ina</i> , <i>-yně</i> , <i>-dlo</i> , <i>-ka</i>	<i>dílna</i> , <i>slévárna</i> , <i>tavírna</i> , <i>strojovna</i> , <i>skladiště</i> , <i>středisko</i> , <i>kravín</i> , <i>zvěřinec</i> , <i>telečník</i> , <i>porodnice</i> , <i>pastvina</i> , <i>svatyně</i> , <i>divadlo</i> , <i>automobilka</i>
vlastnosti, děje	„vlastnost“	domáci: <i>-ost</i> , <i>-ství</i> , <i>-ctví</i> , <i>-ota</i> , <i>-oba</i> , <i>-í</i> , <i>-ina</i> , <i>-ka</i> , <i>-da</i>	<i>bdělost</i> , <i>hrdinství</i> , <i>vlastenectví</i> , <i>dobrota</i> , <i>staroba</i> , <i>stáří</i> , <i>bláznivina</i> , <i>šířka</i> , <i>pravda</i>
		cizí: <i>-ita</i> (lat.), <i>-ika</i> (lat., řec.), <i>-ie</i> (řec.)	<i>banalita</i> , <i>genialita</i> , <i>romantika</i> , <i>logika</i> , <i>historie</i>
	„děj“	domáci: <i>-í</i> , <i>-ba</i> , <i>-ot</i> , <i>-ina</i> , <i>-ek</i> , <i>-ka</i> , <i>-čka</i> , <i>-ice</i> , <i>-ota</i> , <i>-eň</i> , <i>-ež</i>	<i>psaní</i> , <i>napětí</i> , <i>těžba</i> , <i>výstavba</i> , <i>hukot</i> , <i>jasot</i> , <i>dřina</i> , <i>úsudek</i> , <i>zkouška</i> , <i>honička</i> , <i>vánice</i> , <i>dřimota</i> , <i>sklizeň</i> , <i>loupež</i>
		cizí: <i>-ink</i> (angl.), <i>-ura/-úra</i> (lat.), <i>-ce</i> (lat.), <i>-ze</i> (lat.), <i>-áž</i> (fr.), <i>-é</i> (fr.)	<i>trénink</i> , <i>cenzura</i> , <i>drezúra</i> , <i>projekce</i> , <i>recenze</i> , <i>špionáž</i> , <i>defilé</i>

Odvozování slov příponami si ukážeme na příkladu českých podstatných jmen v tab. 5 (Havránek a Jedlička, 1963, s. 105–110; Petr a kol., 1986, s. 231–316).

Podotýkáme, že výčty přípon a významů nejsou vyčerpávající. Vidíme, že pro tentýž významový okruh lze použít různé přípony (jména označující nositele vlastnosti odvozená příponami *-ec, -ek, -ák, -ík, -och, -ka, -ice*), a naopak jindy máme jedinou příponu pro vyjádření různých významů (*-ec* pro „zaměstnání“ – *letec*, „nositel vlastnosti“ – *slepec*, „obyvatel“ – *Albánc*, „příslušnost“ – *cizinec*, „místo“ – *zvěřinec*). Lze tedy mluvit o homonymii a polysémii přípon, jak jsme se o nich zmínili v 2.3.2–2.3.3. Většina přípon je domácího původu, některé jsou původu cizího.

3.3.3 Skládání slov

O morfematické motivovanosti hovoříme také v souvislosti se slovy složenými (kompozita). Skládání (kompozice) není v češtině tak rozšířené jako v některých jiných jazycích, ale přesto je produktivní, tzn. stále je zdrojem nových jednotek. Složená slova se častěji vyskytují v odborných názvech (*tlakoměr, lidoop,*

citovlovec) a někdy slouží jako prostředek uměleckého stylu (*jasnozření, stříbropěnný*). V češtině nacházíme především podstatná a přídavná složená jména (*zeměkoule, trojúhelník; pravděpodobný, pozoruhodný*), málokdy se setkáváme se složenými slovesy (*blahořečit, spolupracovat*). Srovnáme možnosti skládání v češtině a třeba v němčině, ve které hraje tento způsob slovo tvorby zásadní úlohu. Čeština raději volí spojení slov tam, kde němčina užije složeniny: česky *vysoká škola* – německy *Hochschule*, česky *mateřská škola* – německy *Kindergarten*, česky *rajská polévka* – německy *Tomatensuppe*. V němčině pak mohou vznikat žertovné hypertrofní složeniny typu *Hottentottenpotentatenatentatentättertante* „teta atentátníka na hotentotského potentáta“ nebo *Donaudampfschiffahrtskapitänswitwenversicherungsgesellschaftshauptgebäudeseiteneingangstür* „postranní vchodové dveře hlavní budovy pojišťovací společnosti vdov kapitánů dunajské lodní paroplavby“ (Čmejrková, Daneš, Kraus a Svobodová, 1996, s. 90). V tab. 6 jsou shrnuty základní typy českých složených slov (Petr a kol., s. 451–486).

Tab. 6 Základní typy českých složených slov

Výsledek	Typ	Příklady
podstatné jméno	podstatné jméno + slovesný základ	<i>hrdlořez, krupobítí, vinobraní, hnidopich</i>
	sloveso + podstatné jméno	<i>kazisvět, utřinos, tluchuba</i>
	zájmeno + podstatné jméno	<i>samochvála, svéráz, všelék</i>
	číslovka + podstatné jméno	<i>trojúhelník, čtyřlístek, prvočíslo, třetihory</i>
	přídavné jméno + podstatné jméno	<i>velkoměsto, maloměsto, velkoobchod, starověk</i>
	podstatné jméno + podstatné jméno	<i>siločára, štěrkopísek, zvěrolékař, severovýchod</i>
	příslovce + podstatné jméno	<i>tichošlápek, mnohokopytník</i>
	citovlovec + podstatné jméno	<i>hurávlástenec, herdekbaba, hopsafrak</i>
	jiné (citátové spřežky)	<i>budížkničemu, mouchysněztesimě, přetrdílo</i>
přídavné jméno	podstatné jméno + slovesný základ	<i>pravdomluvný, hmyzožravý, dobročinný</i>
	přídavné jméno + přídavné jméno	<i>vojensko-politický, sladkokyselý, hluchoněmý</i>
	příslovce + přídavné jméno	<i>plnotučný, čistočistý, pouhopouhý</i>
	zájmeno + přídavné jméno	<i>samovolný, všestranný, svébytný</i>
	podstatné jméno + přídavné jméno	<i>světoznámý, sněhobílý, skálopevný, vodotěsný</i>
	číslovka + přídavné jméno	<i>pětiletý, čtyřruční, jednohlasý</i>
sloveso	podstatné jméno + sloveso	<i>blahořečit, zlořečit, blahoslovit, svatořečit</i>
	příslovce + sloveso	<i>spolupracovat, znovuzřídit, zadostiučinit</i>
příslovce	příslovce + příslovce	<i>čistočistě, dennodenně, jistojistě, svatosvatě</i>

3.4 Sémantická motivovanost

Metafora a **metonymie** jsou dva základní postupy, které slovní jednotky motivují významově neboli sémanticky. Metafora je jakési zkratkovitě přirovnání. Označení předmětu se použije pro jiný předmět díky jejich podobnosti. Pro Peirce by metafory byly ikonické povahy.

3.4.1 Metafora

S metaforou se v jazyce setkáváme doslova na každém kroku, v literatuře, v básních, v hovorovém i odborném jazyce. Její použití je tak široké, že si můžeme všimnout jen některých případů. Lidská představivost vytváří neustále nové a nové metafory. Jejich osud závisí na okolnostech, které je těžké předvídat. Pokud je přirovnání originální, živé, může se metafora rozšířit a přejít do obecného užití. Metaforou jsou např. básnické obrazy, jako *pršelo listí, myšlenky jsou loďky snů, hvězdy jsou diamanty nočního nebe* (srov. Bečka, 1992, s. 142–150; Hrabák, 1973, s. 127–135), ale také většina nadávek jako *osel, husa, prase, vůl, škatule, bačkora* atd. Druhem metafory je i personifikace, tedy zosobnění, kdy se vlastnosti živé bytosti přenášejí na věci (*slunce vyšlo, planety obíhají kolem Slunce*). Někdy může být na personifikaci založen celý příběh, např. pohádka Boženy Němcové *O dvanácti měsíčkách*. Některé metafory, zvláště ojedinělé básnické, upadnou do zapomnění. Některé se naopak ustálí a přecházejí do každodenního slovníku (*vodovodní kohoutek, mít těžký život, nohy stolu*). Jsou pak takové, jejichž původ je už znám pouze odborníkům, a jiné, u kterých jej lze už sotva zjistit.

Obr. 6 Metafora v reklamě

Použití metafor v reklamě

Metafora nemusí být nutně slovní. Například dva po sobě jdoucí záběry ve filmu, kdy na jednom vidíme letadlo a na následujícím letícího ptáka, mohou být metaforické: podobnost mezi ptákem a letadlem naznačuje, že letadlo je jako pták. Toho se často využívá v reklamě. Vizualní metafora pomůže vyjádřit to, co by se těžko vyjadřovalo slovy.

Na obrázku vidíme reklamu na parfém Naomi Campbell. Na fotografii je krásná modelka téhož jména a vpravo dole je vyobrazen obal a lahvička parfému. Máme zde dvě klíčová označující postavená vedle sebe – obrázek modelky evokující exotickou krásu a obrázek parfému, jehož označováním je prostě sám parfém.

Toto označující je v podstatě „prázdné“, protože fotografie nemůže jeho vůni zprostředkovat (v současnosti se do časopisů vkládají přímo vzorky parfému). Cílem reklamy je přenést v očích zákazníka vlastnosti evokované modelkou na parfém, tedy nahradit jedno označované jiným s výsledným metaforickým významem „parfém Naomi Campbell je exotická krása“.

Všimněme si jednoho dobře dokumentovaného případu, kdy teprve etymologie ukázala, že máme co do činění s metaforou. Slovo, které u některých Slovanů označuje „lebku“ (bulharské *čerep*, srbochorvatské *crijep*), je totožné s českým slovem *střep* a význam „střep“ je původní. Hlava byla pravděpodobně terčem mnoha posměšných poznámek. Metaforicky se o hlavě mluvilo jako o střepu, až nakonec toto slovo začalo v bulharštině a v srbochorvatštině pravidelně hlavu označovat (Erhart a Večerka, 1981, s. 142). Koneckonců i české *střep* může mít v lidovém jazyce význam „hlava“ (srovnejme *hlava mě bolí jak střep*). Rovněž všeslovanské slovo *hlava* se vyvinulo z původního obhroublého a posměšného pojmenování. Souvisí totiž s latinským *calva* – „lebka“. Latinsky *calvus* znamená „holý“, „lysý“ a původně mělo toto slovo význam „holá (hlava)“. Zajímavé je, že podobným vývojem od expresivního označení prošlo označení hlavy i v jazycích románských a germánských. Latinské *caput* „hlava“ bylo v některých krajích nahrazeno lidovou metaforou *testa* s původním významem „hrnec z hlíny“. Lidová latina jako každý lidový jazyk často používala obrazná expresivní pojmenování. Z původního slova *caput* se vyvinulo francouzské slovo *chef*, které však časem získalo význam „vedoucí“. *Testa* dalo francouzské *tête* a italské *testa*, ale tyto výrazy se po ztrátě významu „hrnec“ opotřebovaly, ztratily svou originalitu a staly se slovy značkovými. Též německé *Kopf* etymologicky souvisí se stejným germánským základem jako anglické *cup* „číše“, a původně mělo tedy asi význam „nádoba“, „hrnec“. Pokud chceme v těchto

jazycích označit hlavu nějak originálně či humorně, musíme zvolit novou neotřelou metaforu.

V českém argotu (Ouředník, 1992, s. 66–67) najdeme následující výrazy pro označení této části lidského těla: *škop*, *škopek*, *škéca*, *kotrba*, *dýně*, *tykev*, *koule*, *krychle*, *palice*, *kysna*, *bedna*, *šiška*, *makůvka*, *makovice*, *skopovice*, *skopová*, *škebule*, *škeble*, *budka*, *budník*, *kapota*, *kraksna*, *kýbl*, *vědro*, *vořech*, *kokos*, *meloun*, *kedluben*, *kedlubna*, *hlávka*, *cibule*, *kobližka*, *léba*, *lebeda*, *globule*, *kebule*, *glóbus*, *glocna*, *gloc*, *šéro*, *šéra*, *šéryce*, *mozkovna*, *myslivna*, *věž*, *maják*, *kofna*, *golcna*, *horna*, *horní patro* atd. Je možné, že se tento spirálovitý vývoj zopakuje a že nějaké slovo časem dnešní slovo *hlava* nahradí...

Metafora se v různých jazykových pracích všelijak dělí. Dodejme, že metafora, která vešla do hovorového jazyka a ztratila svou obraznost, se někdy odborně nazývá *katachreze*. Bez nároku na úplnost uvádíme několik skupin běžně užívaných „neuměleckých“ metafor v tab. 7.

Tab. 7 Druhy katachrezi

Druhy katachrezi	
antropomorfní metafora jsou označení neživých objektů názvy částí lidského těla	hlavička hřebíku, oko na polévce, ucho hrnku, zuby pily, noha židle, koleno trubky, rameno řeky, hlava rodiny, pupek světa, hrdlo lahve, dopravní tepna, mozek armády, jícen sopky, jazyk boty, plíce světa, srdce divočiny
označení zvířat a částí jejich těl použitá pro jiné objekty	(vodovodní) kohoutek, (počítačová) myš, koza – „tělocvičné nářadí“, zebra – „přechod pro chodce“, beránky (na nebi), jeřáb, má to své mouchy, pavouk – „schéma“, tygří oko (minerál)
označení neživých předmětů, rostlin a zvířat pro označení částí lidského těla	čočka oka, kovadlinka, třmínek, pánev, lopatka, hrudní koš, srdeční komora, mozková kúra, oční jamky, ohryzek, hlemýžď (v uchu), krční mandle
konkrétní názvy pro abstraktní pojmy: Odborné termíny původně označující konkrétní skutečnosti. Existuje názor, že vůbec každé abstraktní slovo pochází z označení konkrétních předmětů.	příklady z jazykovědy: kořen slova, kmen slova, předmět slovesa, měkká souhláska, tvrdá souhláska, háček – „diakritické znaménko“, morfologický šev

3.4.2 Míšení smyslových vjemů – synestezie

Zvláštním druhem metafor jsou **vjemové transpozice** (synestezie). Při synestezii se zaměňují počítky různých smyslů. Ve spojení *temný tón* se mísí počítky zrakové a sluchové, dalšími příklady jsou *ostrá chuť*, *těžká vůně*, *křiklavá barva*, *planá slova*. Velkého použití se metaforám tohoto typu dostává samozřejmě v básních. V oblibě byly u symbolistických básníků, kteří do své poezie vnesli jako základní prvek záhadu, vágnost, zamlženost. Klasickým pří-

kladem synestezie je Rimbaudův sonet *Samohlásky* (tab. 8). Přímou programově se k míšení počítků hlásí Baudelairova báseň *Spojivosti* (překlad Svatopluka Kadlece):

*Jsou vůně čerstvé tak jak líčko dítěte,
s libostí hoboje a se svěžestí trávy,
a jiné, vítězné, mdlé, těžké prokleté...*

Tab. 8 Arthur Rimbaud: *Samohlásky*

Arthur Rimbaud – <i>Samohlásky</i> (přeložil Vítězslav Nezval)
<p>A čern, E běl, I nach, O modř, U zeleň hlásek, já jednou vypovím váš různý vznik a druh. A, černý korzet, plný rudých much, jež bzučí kolem páchnoucích a krutých pasek, zátoka stínů, E, běl stanů, čirý vzduch, šíp ker a bílých králů, chvění vrásek; I, purpur, krev a smích, jenž tryská ze rtů krásek ve hněvu, anebo kající bludný kruh. U, božské vibrace, U, zeleň moří s vesly, mír pastvin s dobytčkem, mír vrásek, které kreslí prst alchymie pilným čelům vševědů; O, zvučná polnice, klid vesmírného vřídla, jímž poletují planety a archandělská křídla. - O, modrý paprsek jejího pohledu.</p>

3.4.3 Metonymie

Metonymie je pojmenování na základě nějaké věcné souvislosti mezi dvěma objekty (více Hrabák, s. 135–139; Bečka, s. 136–140). Jde tedy o použití jednoho označovaného místo jiného označovaného, které je s ním přímo nějak spojeno. Tyto souvislosti mohou být velice různorodé a podle nich se metonymie dělí (tab. 9). V Peircově terminologii by metonymie byly indexové povahy. Stejně jako metafory mohou být metonymie automatizované a básnické. Obraty *vypil tři sklenice vody* s významem „vypil obsah tří sklenic“ (nikoli sklo samé) nebo *poslouchá Bacha* s významem „poslouchá Bachovy skladby“ jsou metonymie z běžného jazyka. *Synekdocha* je druh metonymie, kdy se přenáší pojmenování části na celek, a naopak.*

Metonymie se mohou zakládat na nejrůznějších vztazích souvislosti. Někdy se např. užívá neživotných podstatných jmen (organizací, úřadů) pro označení osob v nich pracujících: *Univerzita Palackého odmítla obvinění. Závod vyhlásil*

* Někdy se synekdocha řadí jako samostatná kategorie. Problematika je velice široká, proto zde zmíníme jen některé základní druhy metonymií a synekdoch.

bankrot. Vláda ze svých požadavků neustoupila. Jiným typem by byly tzv. hodnotící metonymie, kdy určitá vlastnost označuje nositele vlastnosti, třeba v osloveních *jsi moje potěšení, má opora, naděje, spása, ty nádhero* apod. V tab. 9 uvádíme některé další typy souvislostí (srov. Šmilauer, s. 59). Uvedené možnosti však nejsou vyčerpávající.

Obr. 7 Použití metonymie v reklamě

Použití metonymie v reklamě	
	<p>Metonymie ani synekdochy nemusí být nutně slovní povahy. V některých zemích je například zákonem zakázáno zobrazovat v reklamě tabákové výrobky a osoby, které tyto výrobky užívají. Metonymie pomůže vyvolat představu těchto výrobků i bez jejich přímého zobrazení. Detailní záběr ve fotografii nebo ve filmu je vlastně jednoduchou synekdochou, kdy část zobrazuje celek. Dalo by se říci, že umění má vůbec metonymickou nebo synekdochickou povahu, protože zobrazované je pouze výsekem, tedy částí skutečnosti. Na obrázku je reklama na oděvy a sportovní doplňky společnosti Quiksilver, určené především mladým lidem. Tato reklama je synekdochou hned v několika ohledech. Především jde o detail, který vyvolává představu celku. Část skutečnosti (mužského těla) je zastřena a čtenář časopisu je jaksi vyzván k tomu, aby si zbylé části těla představil. Reklama zobrazuje stav v určitém časovém bodě a podle něj můžeme usuzovat na události, které mu mohly předcházet. Fotografie je zároveň klasickou metonymií. Je zde naznačen vztah příčiny a následku, tj. po zakoupení oděvů dané značky se člověk cítí šťastný a svobodný.</p>

3.4.4 Synekdocha

U **synekdoch** rozlišujeme základní dva, případně čtyři typy posunů. Synekdocha *část za celek* (*pars pro toto*) spočívá v tom, že se celek označuje jednou z jeho částí, která se stává symbolem celého předmětu a vyvolává jeho představu jako celku: *Noha má tam nevkróčí. Ruka moje se ho nedotkne. Nezkřívím mu ani vlas.* Někdy může celou bytost označovat nějaká tělesná zvláštnost: *zlý jazyk, líná kůže, prosté srdce.* Synekdochou v tomto smyslu by mohlo být i básnické použití jednotného čísla místo množného: *Oko mu planulo záští. Stářím mu zbělal vlas. Vše ztichlo, strom i pták. Nebylo tam živé duše. Slovem jsem se o tom nezmínil.* Podobně může být vyslovena jen jedna typická část celého děje: *Už nikdy nepřekročím jeho práh.* Někdy se od tohoto typu odlišuje ještě synekdocha *druh za rod* (*species pro genere*). Jde o použití jména členu určité třídy objektů či osob místo pojmenování celé nadřazené třídy: *Sytý hladovému nevěří. Vydělávat si na svůj denní chléb.*

Tab. 9 Souvislosti, na nichž se zakládá metonymie

Některé věcné souvislosti, na nichž se mohou zakládat metonymie	
místní (souvislost mezi místem a událostí, která se na daném místě stala, nebo lidmi, kteří na daném místě žijí, apod.)	<i>Nechceme, aby se opakoval Mnichov. Lidice varuj. Hirošima je výstrahou. Černobyl změnil postoje lidí k jaderné energii</i> (tj. „události z Mnichova, Lidice“). <i>K popravě se seběhlo celé město</i> (tj. „lidé žijící ve městě“).
časové (souvislost mezi určitým datem a událostí, která se stala, nebo lidmi, kteří v dané době žili apod.)	<i>Slavit 28. říjen</i> (tj. „výročí vzniku republiky“), <i>6. červenec</i> (tj. „výročí upálení Jana Husa“). <i>Středověk neznal elektřinu</i> (tj. „lidé žijící ve středověku ...“).
způsobové (názvy průvodních okolností se používají pro označení dějů, osob, věcí, událostí)	<i>má husí kůži</i> – „má strach“, <i>má hroší kůži</i> – „je otrlý“, <i>vstávají mu vlasy na hlavě</i> – „pocítuje hrůzu“, <i>má jazyk na vestě</i> – „je uřícený“, <i>má dobré uši, nohy</i> – „dobře slyší, běhá“
příčinné (jméno původce se přesouvá na jeho výtvor či vynález)	<i>poslouchat Mozarta, číst Jirásku, zakoupit Gauguina, ohm, volt, ampér</i>
látkové (jméno látky se přenáší na výrobek z ní zhotovený)	<i>plechy</i> – „hudební nástroje“, <i>králík</i> – „kožešina z králíka“, <i>liška</i> – „kožešina z lišky“, <i>sépie</i> – „barvivo ze sépie“, <i>sklo</i> – „sklenice“, <i>kartón</i> – „krabice z kartónu“, <i>železo</i> – „železné předměty“
symbolické (konkrétní označení abstrakt se stává označením věcí, jevů, událostí)	<i>žádat o ruku</i> – „nabídnout sňatek“, <i>přijít za někým ze srdcem na dlaní</i> – „vydat se někomu citově“, <i>nastoupit na trůn</i> – „začít panovat“, <i>vítězství půlměsíce nad křížem</i> – „vítězství mohamedánství nad křesťanstvím“

V synekdoše *celek za část* (*totum pro parte*) se postupuje opačně. Jedná se o méně častý případ, kdy se označení celku stává označením jedné jeho části, jednoho jeho projevu apod.: *Francie vedla ve středověku náboženské války. Česká republika v hokejovém utkání vyhrála nad Kanadou. Na popravu se přišlo podívat celé město*. Dal by se sem přiřadit i typ synekdochy *rod za druh* (*genus pro specie*), při které jde o použití názvu nadřazeného předmětu místo konkrétního slova podřazeného: *Prsten s drahým kamenem*.

3.5 Změny motivovanosti

Ztráta motivovanosti se nazývá též *demotivace* (o ztrátě a nabývání motivovanosti jazykového znaku s přihlédnutím k francouzské slovní zásobě viz Holeš, 2001a). Musíme rozlišovat, zda jsou slova průzračná či neprůzračná z hlediska současného mluvčího (synchronně), nebo z hlediska svého původu (diachronně).

3.5.1 Ztráta motivovanosti

Některá původně pravidelně odvozená slova již dnes jako taková necítíme a nedokážeme v nich základ a příponu rozpoznat. Mohla by to být přípona *-t* ve

slovech *smrt* (od *mru*, *mřítí*), *vlast* (od *vládnou*), přípona *-lo* ve slově *máslo* (od *mazat*), přípona *-o* v *žito* (od *žít*) apod. Jindy necítíme slovo jako odvozené, přestože obsahuje živou a produktivní příponu, protože se setřela významová souvislost s původním základem. Tak slovo *starost* obsahuje příponu *-ost* a základ *star(y)*. Rovněž hláskové změny a významový vývoj mohou způsobit, že se souvislost mezi odvozenými slovy ztratí. Ze společného základu *stel-/stl-/stol-* vznikla jednak slova *stelu*, *stlát*, *stlaní*, *postel*, jednak slova *stůl*, *stolice*, *stolní*, *stolovat*, *stolař*. Slovo *zblo*, které nacházíme ve spojení *nevědět o něčem ani zbla*, souvisí se slovem *stěblo*. Slovo *rolník* je odvozeno příponou *-ník* ze slova *role*. Základní slovo může také zaniknout a zůstane jen slovo odvozené, které je však pro současného mluvčího již neprůzračné. To je případ slova *ratejna* „panský čeledník“, které pochází z *rataj* – „oráč“ (dosud se vyskytuje v místním jméně *Rataje*).

Totéž platí o slovech složených. Jednotliví mluvčí mají různé jazykové povědomí, takže pro toho, kdo ovládá řečtinu či latinu, budou slova jako *helikoptéra* (řecky *helix* – „spirála“, *pteron* – „křídlo“), *biologie* (řecky *bios* – „život“, *logos* – „věda“), *filozof* (řecky *filos* – „milující“, *sofia* – „moudrost“) motivovaná, protože v nich rozezná původní základy. Dobře to vidíme na složeninách řeckého slova *phobos* – „útek“, „strach“, které je základem celé řady slov zakončených *-fobie* a označujících jednotlivé druhy strachu z něčeho. *Agora* je řecky „shromaždiště“, „trh“, „veřejné prostranství“, *agorafobie* je „strach z volných prostranství“. Latinské *claustrum* – „klášter“ a *fobie* dávají slovo *klaustrofobie* „strach z uzavřených prostor“, řecky *hydor* – „voda“ a *fobie* dávají slovo *hydrofobie* – „strach z vody“. Podobně bychom mohli rozkládat slova *androfobie* – „strach z mužů“, *myzofobie* – „strach ze špíny“, *zoofobie* – „strach ze zvířat“, *nyktofobie* – „strach ze tmy“, *neofobie* – „strach z novot“, *gymnofobie* – „strach z nahého těla“, *hedonofobie* – „strach z rozkoše“, *entomofobie* – „strach z hmyzu“, *melisofobie* – „strach ze včel“, *ornitofobie* – „strach z ptáků“, *tapetofobie* – „strach z pohřbení zaživa“, *hyelofobie* – „strach ze skla“, *keranofobie* – „strach z bouřky“, *gamofobie* – „strach z manželství“, *chronofobie* – „strach z času“, *aichmofobie* – „strach z ostří“, *tanatofobie* – „strach ze smrti“, *brontofobie* – „strach z hromu“, *tochematofobie* – „strach z peněz“, *harpaxofobie* – „strach z lupičů“, *eremofobie* – „strach ze samoty“, *antropofobie* – „strach z lidí“, *arachnofobie* – „strach z pavouků“ atd.

V tab. 10 uvádíme několik výrazů z lékařského názvosloví, které budou z hlediska morfologického pro lékaře motivované, a tedy průzračné, zatímco pro pacienta často nemotivované, a tedy neprůzračné. Všimněme si, že pokud známe první části těchto slov a několik dalších řeckých nebo latinských prvků jako *-algie* – „bolest“, *-ektomie* – „vynětí (orgánu)“, *-grafie* – „zápis“, „záznam“, *-logie* – „věda“, *-patie* – „choroba“, *-ragie* – „krvácení“, *-itida* – „zánět“, *-tomie* – „řezání“, *-skopie* – „pozorování“, nebude nám porozumění těmto odborným termínům činit žádné větší problémy.

Tab. 10 Řecké a latinské základy lékařských výrazů

Řecké a latinské základy lékařských výrazů		
Základ	Význam	Příklady
angio-	„céva“	<i>angiografie</i> – „rentgenologické vyšetření cév“, <i>angiologie</i> – „nauka zabývající se stavbou, funkcí, chorobami a léčením cév“, <i>anglopatie</i> – „neurčené cévní onemocnění“
arteri(o)-	„tepna“	<i>arteritida</i> – „zánětlivé onemocnění tepen“, <i>arteriografie</i> – „rentgenologické vyšetření tepen“, <i>arteriotomie</i> – „chirurgické otevření tepny“
arthr(o)-	„kloub“	<i>artritida</i> – „zánětlivé onemocnění kloubů“, <i>artrografie</i> – „rentgenologické vyšetření kloubů“, <i>artropatie</i> – „nespecifikovaná kloubní choroba“, <i>artrotomie</i> – „chirurgické otevření kloubní dutiny“
bronch(o)-	„průduška“	<i>bronchitida</i> – „zánět sliznice průdušek“, <i>bronchografie</i> – „rentgenologické vyšetření průdušek“, <i>bronchoskopie</i> – „pozorování sliznice průdušek zavedením přístroje do dýchacích cest“
cyst(o)-	„měchýř“	<i>cystalgie</i> – „bolest v močovém měchýři“, <i>cystografie</i> – „rentgenologické zobrazení močového měchýře“, <i>cystitida</i> – „zánět močového měchýře“, <i>cystoskopie</i> – „pozorování močového měchýře“
encefal(o)-	„mozek“	<i>encefalografie</i> – „rentgenologické vyšetření mozku“, <i>encefalopatie</i> – „psychická porucha způsobená poškozením mozkové tkáně“
gastr(o)-	„žaludek“	<i>gastralgie</i> – „bolest žaludku“, <i>gastritida</i> – „zánět žaludku“, <i>gastroskopie</i> – „optické vyšetření sliznice žaludku“, <i>gastrotomie</i> – „chirurgické otevření žaludku“
kardio-	„srdce“	<i>(elektro)kardiografie</i> – „grafické zaznamenávání elektrických potenciálů vznikajících činnostmi srdce“, <i>kardioskopie</i> – „pozorování srdeční činnosti pomocí přístroje zaznamenávajícího bioelektrické potenciály srdce“, <i>kardiopatie</i> – „blíže neurčená srdeční choroba“
kox-	„kyčel“	<i>koxalgie</i> – „bolesti v kyčelních kloubech“, <i>koxitida</i> – „zánětlivé onemocnění kyčelního kloubu“
kranio-	„lebka“	<i>kranilogie</i> – „obor zabývající se popisem lebky“, <i>kranioskopie</i> – „zkoumání lebky popisnými metodami“, <i>kraniotomie</i> – „chirurgické otevření lebky“
nefr(o)-	„ledvina“	<i>nefrektomie</i> – „chirurgické vynětí ledviny“, <i>nefritida</i> – „zánět ledvin“, <i>nefrografie</i> – „rentgenologické znázornění činnosti ledvin“, <i>nefrologie</i> – „obor zabývající se léčbou ledvinových chorob“, <i>nefroragie</i> – „krvácení z ledvin“, <i>nefrotomie</i> – „chirurgické rozpoltění ledviny“
odont(o)-	„zub“	<i>odontalgie</i> – „bolest zubů“, <i>odontologie</i> – „obor zabývající se zuby“, <i>odontoragie</i> – „zubní krvácení“
onych(o)-	„nehet“	<i>onychalgie</i> – „bolest nehtu“, <i>onychektomie</i> – „chirurgické odstranění nehtu“, <i>onychopatie</i> – „nespecifikovaná choroba nehtů“
prokt(o)-	„konečník“	<i>proktalgie</i> – „bolest konečníku“, <i>proktektomie</i> – „chirurgické odstranění konečníku“, <i>proktitida</i> – „zánět sliznice konečníku“, <i>proktologie</i> – „nauka o chorobách konečníku“, <i>proktoragie</i> – „krvácení z konečníku“

3.5.2 Nabývání motivovanosti

Vidíme, že řada slov vývojem svou motivovanost ztrácí. V jazyce jsou naopak tendence, díky nimž slova motivovanost získávají. Dochází k tomu v důsledku některých jazykových procesů, jako je třeba tzv. **lidová etymologie**. Tvarová podobnost dvou slov různého původu stačí ke změně výkladu jejich etymologie. Mezi těmito dvěma podobnými slovy se hledá významová souvislost, a pokud si slova nejsou významově příliš vzdálena, většinou se tato souvislost najde. Ještě než přejdeme k příkladům, je vhodné se zastavit u názvu tohoto jevu. Lidová etymologie totiž není většinou způsobena „lidem“ v sociologickém slova smyslu. Většinou jsou jejími původci lidé polovzdělaní nebo i špatně informovaní vzdělanci, jako byli např. středověcí písaři a renesanční latiníci. Někdy se proto raději mluví o etymologické asociaci, mylné, falešné či naivní etymologii apod. Lidová etymologie je však termín nejužívanější, přes všechny námitky, které je možno proti němu mít. Saussure (s. 201–203) považoval lidovou etymologii za „patologický jev“ ve vývoji jazyka a domníval se, že působí pouze za zvláštních okolností a zasahuje slova vzácná, odborná nebo cizí. Pokládal lidovou etymologii za zanedbatelnou epizodu v životě jazyka. Podle Ducháčka (1953, s. 141–170; od něj přebíráme i některé dále uvedené příklady) je naopak lidová etymologie jevem častým, velice rozšířeným, který zasahuje slova zcela běžná.

Jedním z typů slov, která podléhají vlivu lidové etymologie nejčastěji, jsou vlastní jména, jež jsou ve struktuře jazyka zvláště osamocena. Lidé mají vůbec odjakživa silné etymologizující citění. Vymýšlejí si všelijaké „etymologické“ příběhy o původu různých místopisných jmen, a to na základě pouhé tvarové podobnosti slov. Jedna lidová pověst praví, že místní jméno *Olomučany* (obec u Blanska) pochází ze slov *holá Mučena*, protože majitel panství vyhnal svou manželku nahou a pak ji *mučil*. Podobně jméno obce *Ostrata* (u Vizovic) obsahuje základ *ostr-*, který naznačuje přítomnost potoka, bystřiny, rychle tekoucí vody. Lidová etymologie však spojila název obce, v té době již nesrozumitelný, s etymologicky nepatřičným příběhem o hraběnce, která, když projížděla vsí, komentovala prý ztrátu své peněženky slovy *Ó, ztráta* (Hosák a Šrámek, 1980, s. 201–202).

Někdy se v důsledku lidové etymologie mění tvar slova, ale význam zůstává zachován. Tak slovo *opoka* se změnilo v *opuka*, protože kámen jím označovaný *puká*. Podobně lze v lidové mluvě narazit na slovo *protistudka*, které je pro uživatele zcela jednoznačné, místo cizího značkového a neprůzračného *prostitutka*. České *provaz* je v povědomí českého mluvčího spjato se základem *vaz-* (jako ve *vázat* apod.). Tento výklad však není správný, původní staročeské slovo bylo *povraz* (srov. slovo *povřísl*). Důvodem změny byla jeho neprůzračnost a etymologická osamocenosť. Slovo bylo hláskovou změnou vtaženo do slovního hnízda *váz-at*. Lidová etymologie se projevila též ve slově *sednice*, kterým se označuje hlavní místnost v domě podle toho, že se v ní *sedí*. Nahradilo tak dřívější slovo *světnice*, když se přestala chápat souvislost se slovy *světlo*, *svítit*.

Lidové etymologii podléhají nejspíše výpůjčky z cizích jazyků. Slovo *velbloud* má původ v latinské výpůjčce z góštiny *ulbandus* (související s latinským *elefantus*). Jednak zde vznikl rozdíl mezi původním významem „slon“ a novým významem „velbloud“ (staří Germáni a Slované s těmito zvířaty do styku nepřicházeli), jednak se lidovou etymologií gótské slovo přichýlilo k základům pro „veliký“ a „bloudit“. Z německého *Friedhof* vzniklo staročeské slovo *břítov*, ale často se spojovalo se slovem *pohřbít* a nakonec se změnilo v *hřbitov*. Slovo *rozinky* pocházející z německého *Rosine* se spojilo se slovem *hrozen* a změnilo se v *hrozinky* (Havránek a Jedlička, s. 400).

Lidová etymologie nemusí nutně měnit tvar slova. Někdy se změni jenom význam. Stalo se to u českého výrazu *bodrý*, což je výpůjčka z ruštiny s původním významem „čilý“, „plný života“. V češtině nabylo toto slovo významu „dobrácký“, „poctivý“, a to patrně vlivem podobnosti se slovem *dobrý*. Slovo *sporý* znamená „vydatný“, ale užívá se často ve významu „řidký“ (jako ve spojení *sporé vlasy*). Je pravděpodobné, že při této změně významu působilo sloveso *spořit*, protože čím se spoří, toho je málo. Německý vliv se projevil u slovesa *tápat*, které původně znamenalo „topit se“. Vlivem německého slovesa *tappen* – „hmatat“, „tápat“ nabylo dnešního významu. Mohlo se tak stát proto, že topící se skutečně *tápe* rukama, aby se něčeho zachytil.

Méně nápadným příkladem, kdy se lidovou etymologií nemění hlásková podoba, nýbrž jen chápání a etymologický výklad slova, je české *peklo*, které mluvčí spojují se slovesem *peč* (protože se tam hříšníci *pekou*). Slovo však souvisí se starým německým *Pech* – „smůla“, „dehet“. Tehdejší náboženské představy zobrazovaly peklo jako místo, kde jsou hříšníci mučeni v horoucí smůle (srov. Erhart a Večerka, s. 119–124 a 132). Ve slově *poduška* cítíme, že se dává *pod ouško*, i když druhá část slova s ouškem vůbec nesouvisí a je odvozena od slova *duchna*. V nadávce *kanálie* cítíme slovo *kanál*, i když s kanálem toto slovo nemá nic společného. Toto slovo k nám totiž došlo spletitou cestou přes němčinu a francouzštinu z italského *canaglia* – „holota“, „sběř“.

Vlastní jména

Obsah kapitoly

- 4.1 Základní pojmy
- 4.2 Vztahy mezi vlastními a obecnými jmény
- 4.3 Přejechy mezi oběma třídami jmen

4.1 Základní pojmy

Než se podíváme na vlastní jména podrobněji, uvedeme několik výrazů, které budeme dále používat. Vlastní jména se nazývají odborně *propria* a obecná *apelativa*.

4.1.1 Možnosti zkoumání vlastních jmen

Propriální sféra jazyka je oblast vlastních jmen a **apelativní sféra** obsahuje všechna jména obecná. Studium vlastních jmen obecně se zabývá věda zvaná **onomastika**. Tato věda musí jednak používat metody jazykovědné (zvláště lexikologické a etymologické), ale také poznatky, které se týkají objektů vlastními jmény označovaných. Při studiu vlastních jmen místních využívá kupř. poznatky a metody zeměpisné a historické, při studiu vlastních jmen osobních pak poznatky z demografie, sociologie. Chápání tohoto vědního oboru se v důsledku rozmanitosti používaných informací v různých obdobích a v jednotlivých zemích lišilo. Někdy byla onomastika pokládána za pomocnou vědu historickou (u nás a v Německu v 19. a počátkem 20. století), topografickou (ve Švýcarsku, v Nizozemí), sociologickou (v USA), demografickou (v Rakousku),